

LA TERRA D'ESCUDELLES A LA MUNTANYA DE MONTJUÏC

F. Calvet; D. Parcerisa; D. Gómez-Gras

Departament de Geoquímica, Petrologia i Prospecció Geològica, Facultat de Geologia, Universitat de Barcelona. Departament de Geologia, Facultat de Ciències, UAB; Departament de Geologia, Facultat de Ciències, UAB.

Paraules clau: *terra d'escudelles, geologia, Montjuïc, terraires.*

Summary: «*Terra d'escudelles*» (*sand for cleaning*) was used to clean kitchen pots and pans. The use of this silt-sand in Barcelona dating from 1586-1587 gave rise to an economic activity. «*Terra d'escudelles*» was obtained from quarries and galleries located at Montjuïc. From the XVI century to the end of the XIX century «*Terra d'escudelles*» was sold by women, called «*terraires*», using donkeys. Subsequently, from the end of XIX century up to approximately 1970 «*Terra d'escudelles*» was sold in packets of 1 kilo (named *Arena Ideal*) at the grocer's. Petrographically «*Terra d'escudelles*» is a siltstone made up of mainly quartz, feldspar and moscovite grains and a matrix made of clay.

1. Introducció

En el diccionari d'Alcover, Moll (1951-1968) es defineix la terra d'escudelles com una terra «que serveix per netejar coses greixoses, sobretot atuell de cuina i vaixel·la». Per a Riba (1997), la terra d'escudelles és una «sorra fina i llim que serveix, com a abrasiu, per a netejar coses greixoses, sobretot atuell de cuina i vaixel·la». La terra d'escudelles era la terra que servia —com es deia vers el 1400 (Vinyoles, 1985)— per *lavar escudelles*. L'escudella era el plat fondo que s'utilitzava per menjar. Bernat Metge, a *Lo Somni* (1399), escrivia sobre una dona: «No es bona sinó a escatar peix e lavar escudelles» (Alcover, Moll, 1951-1968).

Terra d'escudelles és sinònim de terra d'escurar, terreta i soldó. Segons Coromines, el terme *soldó* deriva de *sauló*. En castellà és conegut com *tierra de escudillas*, *pedra mol*, *asperón* (d'áspero), *arenilla*. A Salamanca es va utilitzar *pedra mol* i *asperón* fins als anys 1970 (comunicació oral de J. Mangas). La *pedra mol* era una sorra friable que es venia en paquets allargats d'un quilo, mentre que l'*asperón* era una pedra que s'utilitzava per rascar.

Al llarg de la història, la terra d'escudelles ha estat àmpliament utilitzada com a material de neteja, tant a la ciutat de Barcelona com a qualsevol altre indret. En els llogarets, pobles o ciutats mitjanes, la gent feia servir terra que ells mateixos recollien d'algun indret pròxim. Però per al cas de la ciutat de Barcelona, una ciutat gran, es va generar una certa

indústria de la terra d'escudelles. La terra d'escudelles s'ha extret clàssicament de la muntanya de Montjuïc.

Els objectius d'aquest treball són: *a.* Descriure com s'explotava la terra d'escudelles; *b.* Analitzar els sistemes de la seva comercialització; *c.* Explicar què és la terra d'escudelles; *d.* El perquè de la seva presència a la muntanya de Montjuïc.

2. Explotacions

Tenim notícies de la seva explotació per l'existència d'un document de l'any 1586-1587, però de ben segur que des de molt temps abans ja se n'extreia. És Voltes Bou (1960) qui es refereix a aquest document, denominat *Deliberacions* (1586-1587) que es conserva a l'Institut Municipal d'Història i en el qual se cita l'aprofitament per a usos domèstics de la terra d'escudelles de la muntanya de Montjuïc. Posteriorment, diversos autors han citat l'extracció de la terra d'escudelles (Singularidades, 1737; Zamora, 1738; Llobet i Vall-llocera, 1840; Madoz, 1846; Maureta i Thós, 1881; Monlau, 1894; Faura i Sans, 1917; Baile Lisón, 1942; Bataller, 1953; Voltes Bou, 1960; Quer Brossa, 1960; Villalta i Rosell, 1965; Álvarez, 1988; Álvarez *et al.*, 1993).

La terra d'escudelles s'ha extret clàssicament de la muntanya de Montjuïc mitjançant pedreres (com, per exemple, l'antiga pedrera del Borinot) o a partir de galeries (Quer Brossa, 1960; Villalta i Rosell, 1965; Roca i Blanc, 1994), les quals avui estan pràcticament tapades per les construccions del CN Montjuïc. Les galeries, entre un i dos metres d'amplada i d'uns tres metres d'altura, sembla que tenien certa profunditat (potser alguns centenars de metres), i fins i tot, potser era possible accedir-hi amb carro (Roca i Blanc, 1994). Actualment es pot veure l'entrada de les galeries als terrenys del CN Montjuïc (fig. 1) i a les proximitats de l'estadi Serrahima. Durant les últimes èpoques d'explotació de la terra d'escudelles, a la sortida de les galeries situades a l'antiga pedrera del Borinot, hi havia un molí triturador (Quer Brossa, 1960).

Les galeries abandonades van tenir diversos usos posteriors, com, per exemple, el conreu de xampinyons (Baile Lisón, 1942; Roca i Blanc, 1994). Durant la Guerra Civil, entre els anys 1936-1939, algunes galeries foren utilitzades com a refugis per protegir-se dels bombardeigs de l'aviació feixista (Roca i Blanc, 1994).

També s'ha citat que es recollia terra d'escudelles a diversos pous situats al nucli antic de Barcelona (Llobet i Vall-llocera, 1854) i de la Barceloneta (Amades, 1969; Amades, 1982).

3. Comercialització

La història de la comercialització de la terra d'escudelles es pot dividir en dos grans períodes: un primer període comprendria des del segle XVI fins al final del segle XIX, i un segon període, des del primer terç del segle XIX fins cap a l'any 1970. Entre ambdós períodes hi hauria una etapa de transició.

Durant el primer període la venda es feia de manera ambulat. Se n'encarregaven solament les dones, dites les *terraires* (fig. 2), que traginaven la mercaderia, amb ases o rucs,

i la portaven dins els cornalons de la sàrria (Amades, 1982). Per a pesar la terra d'escudelles s'emprava una mesura especial feta de fusta, i a la fi del segle XIX cada mesura valia un xavo (uns deu cèntims), (Amades, 1982). Les terraires pregonaven la venda mitjançant un crit especial, que Amades (1982) va recollir i que fou transcrit musicalment per J. Tomàs. Sembla que, cap a la fi del segle XIX, la venda també es feia amb un carretó tirat per un ase (Amades, 1969).

Les terraires eren molt populars entre els habitants de Barcelona (Amades, 1969). Un exemple d'aquesta popularitat és el fet que les terraires apareixen en diverses auques (fig. 2), com l'auca anomenada *Baladriers de Barcelona*, publicada vers el 1862 (Amades, 2000).

Com que les terraires recollien la terra sense pagar res, la ciutat les va obligar a cedir gratuïtament els ases i rucs per passejar els condemnats a la pena d'assot (Amades, 1982). Segons aquest autor, els delinqüents portaven un cucurull de cascavells i el tors nu, i els muntaven d'esquena damunt dels ases o rucs. La comitiva estava formada pel terraire (no la terraire), que menava el ruc, el condemnat, el nunci de la justícia i el botxí. Les terraires també llogaven els seus ases als habitants de la ciutat. També els llogaven als estudiants barcelonins perquè fessin la festa de Santa Catalina (Amades, 1982), que era la seva patrona.

Cap a principis del segle XIX, la terra d'escudelles era venuda de manera ambulant per homes, que segurament la traginaven en petits carretons. Segons Maureta i Thós (1881), la venda de la terra d'escudelles «da de vivir a un buen número de personas que la venden por las calles de Barcelona». Els venedors anaven pregonant la seva mercaderia al crit de «terra d'escudelles, noies».

El segon període comprèn des del primer terç del segle XIX fins cap a l'any 1970, quan pràcticament desapareix la venda de la terra d'escudelles. En aquesta època, la terra d'escudelles es comercialitzava a través dels adroguers o de les tendes de queviures, tant a granel com en bosses o paperines d'un o dos quilos de pes. Cap als volts de l'any 1950 l'empresa o empreses que la comercialitzaven van «modernitzar» el seu producte. La terra ja no es va vendre tal com s'extreia, sinó que se li van afegir diversos productes químics per perfumar-la, i també es van incrementar les seves propietats de neteja. El producte manufacturat es venia en bosses cilíndriques d'un quilo amb el nom d'«Arena Ideal» i amb el subtítol d'«Espumante» (Fig. 3). La fàbrica d'aquesta marca era propietat de Rosa Gomà, i estava situada exactament on actualment hi ha el restaurant del CN Montjuïc. La seu social de l'empresa era al carrer Ibèria núm. 1, al barri de Sants. A l'armari de la cuina del Pis de la Pedrera es conserva un paquet d'«Arena Ideal».

4. Què és la terra d'escudelles?

La terra d'escudelles de Montjuïc és petrogràficament una roca silicoclàstica, en concret, limolita i sorra molt fina (fig. 4). Aquesta roca està constituïda majoritàriament per grans de quars i com a components secundaris, porta microclina (feldspat) i moscovita, mentre que la matriu està formada per caolinita (argila). El motiu que s'utilitzés aquest material com a producte de neteja rau en el fet que els grans de quars actuen com a abrasius, i les argiles com a lubricants i/o desgreixadors. Els «equivalents» actuals de la terra d'escudelles són el Vim i l'Ajax, però aquests productes de neteja no contenen grans de quars. El quars ha estat substituït per calcita (que és un material menys dur), ja que si no es ratllarien els estris moderns. Els

components desgreixadors dels actuals productes de neteja són els productes tensioactius, que, tanmateix, també contenen una petita quantitat d'argiles de baixa cristal·linitat.

5. La geologia de Montjuïc

El rift neogen a la part central de les serralades costaneres catalanes presenta dos semigràbens: el semigraben (o depressió) del Vallès-Penedès i el semigraben de Barcelona (situat mar endins). Aquests dos semigràbens estan separats pels alts del Garraf i de Collserola-Montnegre. Entre l'alt de Collserola-Montnegre i el semigraben de Barcelona se situa una zona d'enllaç on es localitza el bloc aixecat de Montjuïc (fig. 5).

La muntanya de Montjuïc està constituïda per materials miocens (Serraval·lians). La successió de Montjuïc té més de 200 m d'espessor, i està formada per una alternança de lutites, margues, siltites, gresos i conglomerats, i s'ha subdividit en quatre unitats litostratigràfiques (Gómez-Gras *et al.*, 2000), que de base a sostre són (Fig. 6): 1) gresos i conglomerats del Morrot; 2) lutites, gresos i conglomerats del Castell, organitzats en cinc cicles granocriexents; 3) margues de Miramar; i 4) conglomerats, gresos i lutites de Miramar. Tot aquest conjunt de materials s'ha interpretat com un sistema deltaic, en el qual la seva àrea font és la muntanya de Collserola.

La principal explotació de terra d'escudelles a la muntanya de Montjuïc se situa a la base del cinquè cicle de la unitat del Castell (fig. 6). Aquest cicle, de 15 a 25 m de potència, està constituït a la base per limolites i sorres molt fines no cementades de color groguenc (que és d'on s'extreia la terra d'escudelles), les quals se situen, cap a la part alta del cicle, a gresos ben cimentats (Gómez-Gras *et al.*, 2000). La majoria de pedreres que hi hagut a la muntanya de Montjuïc han explotat els gresos de la part del cinquè cicle de la unitat del Castell.

6. Conclusions

Aquest treball posa en relleu la importància, més popular que econòmica, que va tenir en la vida quotidiana barcelonina l'ús de la terra d'escudelles com a material de neteja casolà. S'ha recalcat el tipus de comercialització de la terra d'escudelles, primer mitjançant la venda ambulants de les terraires i, posteriorment, amb la formació d'una petita indústria.

7. Agraïments

Agraïm la informació facilitada pels veïns de Can Clos (Julio), J. Mangas, T. Rovira, E. Anglada i Montserrat Inglès.

Les fotografies del paquet de la terra d'escudelles del Pis de la Pedrera s'han fet gràcies al seu director, D. Giralte-Miracle, i a Silvia Vilarroya.

I agraïm també als Serveis Científicotècnics de la Universitat de Barcelona la realització de raigs X.

Aquest projecte ha estat subvencionat pel Projecte PB97-0883 i pel Grup Consolidat 2000/SGR/00030.

Bibliografia

- ALCOVER, A. M; MOLL, F. DE B. (1951-1968), *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca, Editorial Moll.
- ÁLVAREZ, A. (1988), «Las canteras de Montjuïc (Barcelona) III». A: *Revista dels Mineralogistes de Catalunya*, 4, p. 22-25.
- ÁLVAREZ, A; MAYER, M; I RODÀ, I. (1993), «La pedra de Montjuïc i la seva utilització en època romana». A: *III Congrés d'Història de Barcelona. Ponències i comunicacions*, p. 145-151.
- AMADES, J. (1969), *Folklore de Catalunya. Costums i Creences*, Barcelona, Biblioteca Selecta.
- AMADES, J. (1982), *El Costumari Català. El curs de l'any*. Salvat Editores, Barcelona (2a edició), Edicions 62.
- AMADES, J. (1984), *Històries i llegendes de Barcelona*, Barcelona, Edicions 62.
- AMADES, J. (2000), «L' Auca dels baladriers de Barcelona». A: *Les veus del carrer*, Biblioteca Joan Amades, núm. 8.
- BAILE LISÓN, L. (1942), *Montjuich de antaño. Estampas de la montaña*. Barcelona, Editorial del Fomento de la Producción Española.
- BATALLER, J. R. (1953), «Nota sobre los gasterópodos marinos nuevos del miocénico catalán. Descritos por Almera y Bofill». A: *Anales de la Escuela de Peritos*, XII, p. 5-21.
- CALVET, F; PARCERISA, D; GÓMEZ-GRAS, D. (2000), «La terra d'escudelles a la muntanya de Montjuïc». A: *VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica (Vic, 2000)*, Resums de Comunicacions i Pòsters, p. 14-15.
- Deliberacions* (1586-1587), sèrie II, r. 96, f. 27v. Institut Municipal d'Història.
- FAURA Y SANS, M. (1917), «Montjuich. Notas geológicas». A: *Boletín Sociedad Atracción de Forasteros*, VII, (28), p. 1-55.
- GÓMEZ-GRAS, D; PARCERISA, D; CALVET, F; PORTA, J; SOLÉ DE PORTA, N; CIVÍS, J. (en premsa), «The Miocene Montjuïc delta: Stratigraphy and petrology (Barcelona, Spain)». A: *Acta Geológica Hispánica*.
- LLOBET Y VALL-LLOSERA, J. A. (1840), «Descripción geognóstica del terreno que ocupa la ciudad de Barcelona». A: *Boletín de la Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona*, 4, p. 2-7.
- MADOZ, P. (1846), *Diccionario Geográfico-Estadístico. Histórico de España*, Madrid.
- MAURETA, J; THÓS, S. (1881), *Descripción física, geológica y minera de la provincia de Barcelona*. Memorias de la Comisión del Mapa Geológico de España.
- MONLAU, J. (1894), *Compendio de Historia Natural*, Barcelona.
- QUER BROSSA, S. (1960), «Las canteras de Montjuich. Su geología y riesgo profesional». A: *Anales de Medicina*, 46, p. 299-313.
- RIBA, O. (1997), *Diccionario de geología*. Barcelona, Enciclopèdia catalana.
- ROCA I BLANCH, E. (1994), *Montjuïc, la Muntanya de la Ciutat*. Barcelona.
- Singularidades de la Historia Natural del Principado de Cataluña* (1737), transcrit per J. Iglésies. Barcelona, 1963, Fundació Josep Massot i Palmés.
- VILLALTA, J. F. DE; ROSELL, J. (1965), «Contribución al conocimiento de la estratigrafía de Montjuïc». A: *Publicaciones del Instituto de Investigaciones Geológicas de la Diputación de Barcelona*, 19, p. 83-104.
- VOLTES BOU, P. (1960), *Historia de Montjuich y su Castillo*. Ajuntament de Barcelona.
- ZAMORA, F. de (1788), *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. A cura de Ramon Boixareu. Barcelona, 1973. Documents de Cultura, Curial.

Fig. 1. Entrada, tapada, d'una antiga galeria al camí de baixada al CN Montjuïc.

La terraire

Fig. 2. Terraire. Dibuix d'E. Anglada.

Fig. 3. Paquet de terra d'escudelles.

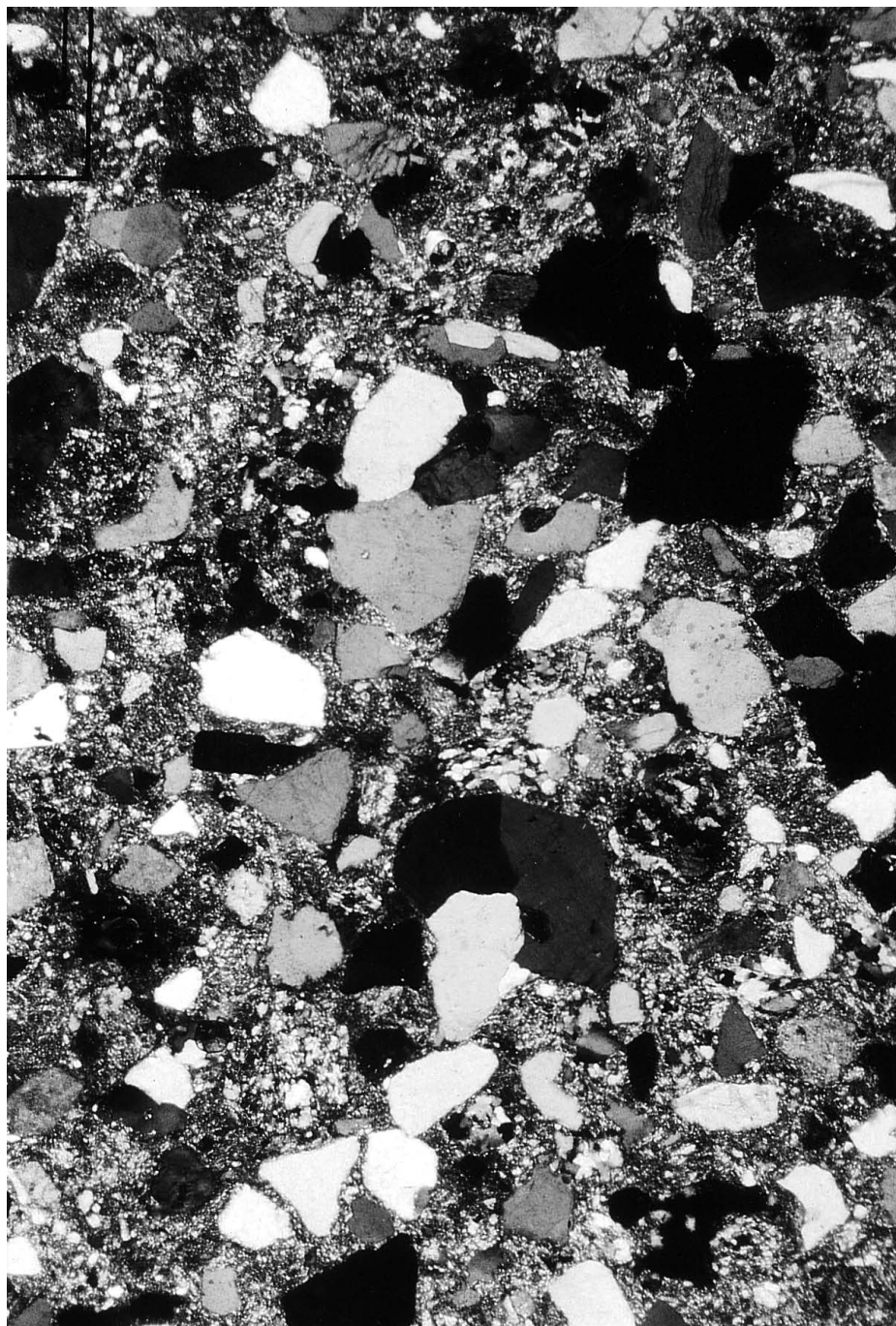

Fig. 4. Petrografia de la terra d'escudelles: grans de quars (q), microclina (m), miques (i).

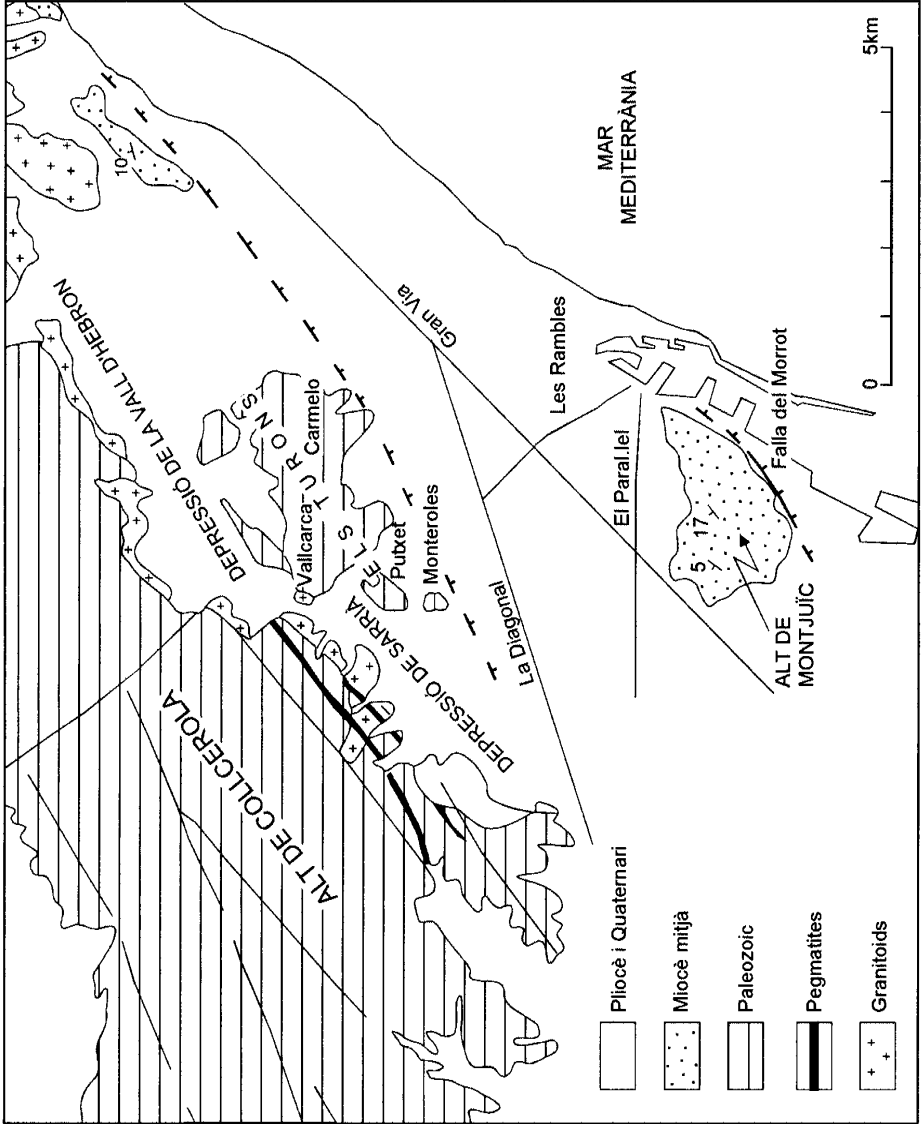

Fig. 5. Esquema geològic de la ciutat de Barcelona i rodalies.

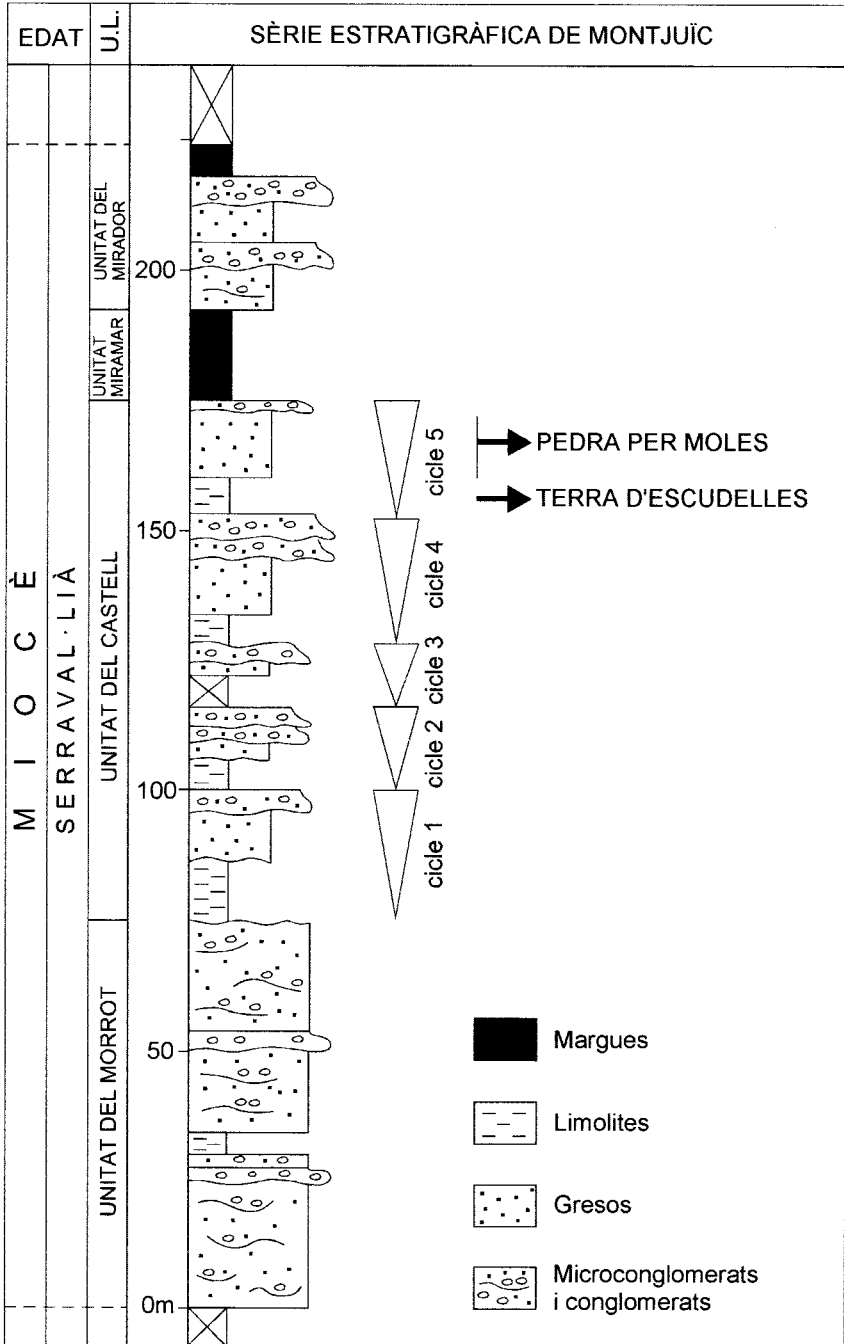

Fig. 6. Sèrie estratigràfica del miocè de la muntanya de Montjuïc, on s'indica el nivell litològic d'on s'ha extret la terra d'escudelles.